

KİMYƏVİ FORMUL ƏSASINDA ELEMENTLƏRİN KÜTLƏ NİSBƏTİNİN HESABLANMASI VƏ KÜTLƏ NİSBƏTİNƏ ƏSASƏN BİRLƏŞMƏNİN SADƏ VƏ HƏQİQİ FORMULUNUN ÇIXARILMASI

Nevzat Gül

Təhsil İnstitutunun doktorantı

Birləşmədə elementlərin kütlə nisbəti verildikdə kimyəvi formulu müəyyən etmək üçün, hər bir elementin birləşmədəki kütləsini nisbi atom kütləsinə bölmək lazımdır. Bu nisbət elementin birləşmədəki indeksinə bərabər olur. Bu indekslərin nisbəti əsasında kimyəvi formulu müəyyən etmək olur.

$$\text{Məsələn: } X_a X_b \text{ birləşməsi üçün: } a : b = \frac{m(X)}{A_r(X)} : \frac{m(Y)}{A_r(Y)}$$

Məsələ 1. CaCO_3 -də elementlərin kütlə nisbətini müəyyən edin. $A_r(\text{Ca})=40$; $A_r(\text{C})=12$; $A_r(\text{O})=16$.

Həlli: Bu tip məsələləri həll edərkən hər bir elementin nisbi atom kütləsini indeksinə vurub işarəsinin altında yazmaq lazımdır. Alınan ədədləri eyni ədədə bölmək lazımdır ki, ən kiçik tam ədədlərin nisbəti alınsın.

$$\text{CaCO}_3 \quad m(\text{Ca}):m(\text{C}):m(\text{O})=40:12:48=10:3:12$$

40:12:48

Məsələ 2. C_xH_y karbohidrogenində $m(\text{C}):m(\text{H})=9:1$ kimidirsə, karbohidrogenin formulu müəyyən edin. $A_r(\text{C})=12$; $A_r(\text{H})=1$

Həlli:

$$\text{C}_x\text{H}_y \quad x:y = \frac{9}{12} : \frac{1}{1} = 3:4 \text{ birləşmə } \text{C}_3\text{H}_4 \text{ olur.}$$

12 1

Məsələ 3. $\text{Ca}_x\text{S}_y\text{O}_z$ birləşməsində $m(\text{Ca}):m(\text{S}):m(\text{O})=5:4:8$ kimidirsə birləşmənin formulu müəyyən edin. $A_r(\text{Ca})=40$; $A_r(\text{S})=32$; $A_r(\text{O})=16$

Həlli:

$$\text{qaydaya əsasən } \text{Ca}_x\text{S}_y\text{O}_z$$

5 4 8
40 32 16

$x:y:z = \frac{5}{40} : \frac{4}{32} : \frac{8}{16}$ məxrəcləri 8-ə ixtisar edək. $x:y:z = \frac{5}{5} : \frac{4}{4} : \frac{8}{2} = 1:1:4$ Birləşmə CaSO_4 olur.

Kütlə nisbətinə görə formulun müəyyən edilməsi qaydası eyni ilə kütlə payları nisbətinə görə formulun tapılması qaydasında tətbiq olunur. Yəni elementlərin kütlə payları işarəsinin üzərində, nisbi atom kütlələri altında yazılır. İndekslərin nisbəti tapılır.

Məsələ4.

Maddə	$\omega(\text{C})$:%lə	$\omega(\text{O})$:%lə
$\text{C}_x\text{H}_y\text{O}_z$	41,4	55,1

Birləşmənin formulunu müəyyən edin.
 $A_r(\text{C})=12$; $A_r(\text{O})=16$; $A_r(\text{H})=1$

Həlli:

Elementlərin kütlə payları cəmi faizlə 100% olmalıdır. Onda:

$$\omega(\text{H}) = 100 - (41,4 + 55,1) = 3,5\%$$

$$41,4 \quad 3,5 \quad 55,1$$

$$\text{C}_x \text{H}_y \text{O}_z \quad x:y:z = \frac{41,4}{12} : \frac{3,5}{1} : \frac{55,1}{16} = 3,45:3,5:3,45 = 1:1:1$$

$$12 \quad 1 \quad 16$$

Birləşmənin sadə formula CHO olur. Onda bu sadə formula uyğun gələn $\text{C}_4\text{H}_4\text{O}_4$ olur.

Nisbi atom, nisbi molekul kütləsi, molyar kütlə, molyar həcm əsasında məsələlərin həlli üsullarının kimyanın tədrisində rolu

Maddələrin tərkibi müxtəlif kimyəvi üsullarla, kimyəvi təcrübələrin nəticələrini təhlil etməklə müəyyənləşdirilir.

Kimyəvi birləşmələrin tərkibi alınma üsulundan və tapılma yerindən asılı olmayaraq, həmişə sabit olur. Bu qanun 1799-cu ildə fransız kimyaçısı C.L. Prust tərəfindən kəşf edilmişdir. Maddə tərkibinin sabitliyi qanunu hazırda aşağıdakı kimi ifadə olunur.

Alnma üsulundan asılı olmayaraq, molekulyar quruluşlu kimyəvi birləşmələrin tərkibi və xassələri həmişə sabit olur.

Molekulyar quruluşlu maddələrin tərkibi və xassələrinin dəyişməzliyi barədə olan bu qanun kimyanın əsas qanunlarından biridir. Qeyri-molekulyar

quruluşlu bir çox birləşmələr üçün tərkibin sabitliyi qanunu ödənilir.

Bildiyimiz kimi maddələrin hamısı molekulyar quruluşlu deyil. Onların böyük bir qrupu atomlardan və ionlardan təşkil olunur. Bəs bu maddələrin kimyəvi formulları necə tərtib olunur?

Qeyri-molekulyar quruluşlu maddələrin kimyəvi formulu birləşmədəki element hissəciklərinin (atom və ionların) say nisbətinə əsasən tərtib edilir. Bu nisbətləri bilmək üçün qeyri-molekulyar quruluşlu maddənin kristalında bir element hissəciyinin başqa elementin neçə hissəciyi ilə əhatə olduğu (birləşdiyi) müəyyənləşdirilməlidir. Maddənin kristal quruluşunun fiziki üsullarla tədqiqi belə məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Bu cür tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, kvarda Si və oksigen atomlarının say nisbəti 1:2 kimidir. Deməli, onun formulu SiO_2 kimidir. Alüminium xloriddə isə atomların say nisbəti 1:3 kimi olduğu üçün formulu AlCl_3 kimidir.

Hər hansı elementin nisbi atom kütləsinin bir atomunun kütləsinə nisbəti sabit ədəddir.

$$\text{Məsələn: } N(\text{H}) = \frac{A_r(\text{H})}{m_a(\text{H})} = \frac{1,0078}{1,6735 \cdot 10^{-24}} = 6,02 \cdot 10^{23}$$

$$N(\text{O}) = \frac{A_r(\text{O})}{m_a(\text{O})} = \frac{15,9994}{2,6567 \cdot 10^{-23}} = 6,02 \cdot 10^{23}$$

Başqa elementlərin əmələ gətirdiyi bəsit maddələr üçün oxşar hesablamalar aparsaq, hər dəfə eyni ədədin ($6,02 \cdot 10^{23}$) alındığını görürük.

$$N(\text{C}) = \frac{A_r(\text{C})}{m_a(\text{C})} = 6,02 \cdot 10^{23}; \quad N(\text{N}) = \frac{A_r(\text{N})}{m_a(\text{N})} = 6,02 \cdot 10^{23}$$

$6,02 \cdot 10^{23}$ ədədi məşhur italyan alimi Amedeo Avoqadronun şərəfinə Avoqadro ədədi (N_A) adlandırılmışdır. Bu böyük ədəddən praktiki hesablamalarda istifadə etmək əlverişli deyil. Ona görə də Avoqadro ədədi qədər hissəciyin sayını ifadə etmək üçün mol adlanan vahid qəbul edilmişdir.

Karbon izotopunun (^{12}C) 12q-dakı atomların sayı qədər hissəciyi (atom, molekul, ion və s.) olan maddə miqdarı mol adlanır. Buradan belə nəticədə çıxarmaq olar: hər hansı bir atomlu bəsit maddənin 1 molunda Avoqadro ədədi ($6,02 \cdot 10^{23}$), yəni N_A qədər atom, yaxud istənilən mürəkkəb maddənin 1 molunda, N_A qədər molekul olur.

Mürəkkəb maddənin 1 molundakı hər hansı elementin sayı maddənin mol miqdarı ilə elementin indeksi və Avoqadro ədədi hasilinə bərabər olur.

Məsələn: 0,2 mol H_2SO_4 -də neçə H və neçə O atomu olduğunu hesablayaq.

$$N(\text{H}) = v_{(\text{maddə})} \cdot (\text{H-indeksi}) \cdot N_A = 0,2 \cdot 2 \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 0,4 \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 2,408 \cdot 10^{23}$$

$$N(O) = v_{(\text{maddə})} \cdot (\text{O-indeksi}) \cdot N_A = 0,2 \cdot 4 \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 0,8 \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 4,816 \cdot 10^{23}$$

Maddələrin 1 molunda olan hissəciklərin sayı ($6,02 \cdot 10^{23}$) **Avoqadro sabiti** (N_A) adlanır: $N_A = 6,02 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$. Avoqadro sabitinin Avoqadro ədədindən fərqi onun müəyyən vahidlə (mol^{-1}) ölçülməsidir.

Ayındır ki, maddə miqdarı (v) dəyişdikdə hissəciklərin sayı da dəyişəcəkdir. Bu asılılığı aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar: $N = v \cdot N_A$

Məsələ 1. 0,2 mol CO_2 -dəki molekulların sayını müəyyən edin.

Həlli: $N_{(\text{molekul})} = v_{(\text{maddə})} \cdot N_A = 0,2 \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 1,204 \cdot 10^{23}$

Molekulların sayına əsasən hər hansı maddənin mol miqdarı $v = N_{(\text{molekul})} / N_A$ düsturu əsasında hesablanır.

Məsələ 2. $9,03 \cdot 10^{23}$ molekul H_2S -in mol miqdarını hesablayın.

Həlli: $v = \frac{N_{(\text{molekul})}}{N_A} = \frac{9,03 \cdot 10^{23}}{6,02 \cdot 10^{23}} = 1,5 \text{ mol}$

Mürəkkəb maddənin verilmiş mol miqdarında elementlərin atomlarının ümumi sayı soruşulursa, onda maddənin mol miqdarını onun tərkibindəki elementlərin indekslərinin cəminə, alınan hasili isə Avoqadro ədədinə vurmaq lazımdır.

$$N(\text{atom})_{\text{ümumi}} = v(\text{maddə}) \cdot (\text{indekslərin cəmi}) \cdot N_A$$

Kimyəvi formulda 1 ədədi indeksdə yazılmaz, əgər elementin indeksi yoxdursa, onu 1 götürmək lazımdır.

Məsələ 3. 0.5 mol H_2SO_4 -də ümumilikdə neçə atom vardır?

Həlli: $N(\text{atom})_{\text{üm}} = 0,5 \cdot (2+1+4) \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 3,5 \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 21,07 \cdot 10^{23}$

Maddənin 1 molunun qramla ifadə olunmuş kütləsinə **molyar kütlə** deyilir (vahidi q/mol olur). Hər hansı maddənin molyar kütləsini (M) hesablamaq üçün Avoqadro sabitini maddəni təşkil edən hissəciklərin (atom, molekul, ion) qramla ifadə olunmuş kütləsinə vurmaq lazımdır. $M(\text{atom}) = m_a(\text{element}) \cdot N_A$

Məsələ 4. Dəmirin (Fe) molyar kütləsini hesablayın. $m_a(\text{Fe}) = 9,277 \cdot 10^{-24} \text{ q}$

Həlli: $M(\text{Fe}) = 9,277 \cdot 10^{-24} \text{ q} \cdot 6,02 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1} = 56 \text{ q/mol}$

Çox atomlu bəsit maddələrin molyar kütləsini hesablayarkən bəsit maddəni əmələ gətirən elementin atomunun kütləsini indeksinə alınan hasili isə Avoqadro ədədinə vurmaq lazımdır.

Məsələ 5. H₂-nin molyar kütləsini hesablayın. $m_a(\text{H})=1,67 \cdot 10^{-24}$ q

Həlli: $M(\text{H}_2)=2 \cdot 1,67 \cdot 10^{-24} \text{q} \cdot 6,02 \cdot 10^{23} \text{mol}^{-1}= 2\text{q/mol}$

Mürəkkəb maddələrin molyar kütləsini hesablayarkən maddəni təşkil edən hər bir elementin indeksini onun atomunun kütləsinə vurub alınan hasiləri cəmləmək lazımdır. Alınan cəmi isə Avogadro ədədinə vurmaq lazımdır.

Məsələ 6. Suyun (H₂O) molyar kütləsini hesablayın. $m_a(\text{O})=2,67 \cdot 10^{-24}$ q

Həlli: $M(\text{H}_2\text{O})= (2 \cdot 1,67 \cdot 10^{-24} + 2,67 \cdot 10^{-24}) \text{q} \cdot 6,02 \cdot 10^{23} \text{mol}^{-1}=18\text{q/mol}$

Hesablamalar göstərir ki, maddənin molyar kütləsi qramla ifadə olunduqda, ədədi qiymətə onun nisbi atom kütləsinə (əgər o atomlardan təşkil olunmuşsa) və ya nisbi molekul kütləsinə (əgər molekulardan təşkil olunursa) bərabərdir.

Məsələn:

$$M_r(\text{H}_2)=2$$

$$M(\text{H}_2)=2\text{q/mol}$$

$$M_r(\text{H}_2\text{O})=18$$

$$M(\text{H}_2\text{O})=18\text{q/mol}$$

Müqayisədən göründüyü kimi, maddələrin molyar kütləsi vahidinə görə nisbi atom və ya nisbi molekul kütlələrindən fərqlənir. Yəni molyar kütlə ölçü vahidinə malikdir.

Yuxarıdakı izahatlara əsasən demək olar ki, molyar kütlə anlayışı həm kimyəvi elementlərə, həm də molekulyar və qeyri-molekulyar quruluşlu bəsit və mürəkkəb maddələrə tətbiq olunur. Maddənin molyar kütləsindən və Avogadro sabitindən istifadə etməklə istənilən maddənin bir molekulunun və ya istənilən elementin bir atomunun kütləsini aşağıdakı düsturlarla hesablamaq olar.

$$m(\text{molekul})=M/N_A; \quad m(\text{atom})=M(\text{atom})/N_A$$

$$A_r(\text{Y})=32$$

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.Abbasov, M.Abbasov, N.Abişov, V.Əliyev, G.Quliyeva. Kimya 7.ci sinif səh. 34-37

2. M.M.Abbasov. Kimya I hissə. TQDK, Abituriyent jurnalı. Bakı, 2009, 7-9s.

3. Hakan Söylemez. YGS. Kimya Palme yayınları. səh.123-124.

Невзат Гул

РЕЗЮМЕ

При определении массового соотношения элементов в слиянии необходимо разделить массу каждого элемента на относительную атомную массу для определения химической формулы. Это соотношение равно индексу комбинаций элементов. Можно определить чью-то формулу, исходя из соотношения этих показателей.

Nevzat Gul

SUMMARY

When determining the mass ratio of the elements in the merger, it is necessary to divide the mass of each element into the relative atomic mass to determine the chemical formula. This ratio is equal to the index of the element's combinations. It is possible to define somebody's formula based on the ratio of these indices.

Açar sözlər: nisbi atom, nisbi molekul kütləsi, mol, məsələ həlli, məhlul.

Ключевые слова: относительные атомные, молекулярные массы, моль, решение задачи, раствор.

Key words: relatively, atomic and molecular masses, problem solving, mole, solution.